

Mirosław Rutkowski

Świadomość wychowawcza rodziców a funkcjonowanie dziecka niepełnosprawnego umysłowo w szkole

---

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 9, 129-139

1994

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Miroslaw Rutkowski

ŚWIADOMOŚĆ WYCHOWAWCZA RODZICÓW A FUNKCJONOWANIE DZIECKA NIESPRawnEGO UMYSŁOWO W SZKOLE

W obszernej literaturze poświęconej problemom rodziny dziecka niesprawnego umysłowo podkreśla się psychologiczny, ekonomiczny i społeczny wpływ upośledzenia na stosunki rodzinne i małżeńskie. Z jednej strony wynika to z często niewłaściwych postaw emocjonalnych rodziców wobec dziecka, z drugiej zaś — ze specyfiki jego adaptacji społecznej. Rodzice pozostają często pod wpływem przykrych przeżyć związanych z niepełnosprawnością dziecka i nie są zdolni na skutek tego do zorganizowania optymalnych warunków rozwoju i realizacji potrzeb psychicznych dziecka. Pociąga to za sobą powstanie niekorzystnego układu dla usprawniania zaburzonych funkcji psychofizycznych oraz stymulowania procesów adaptacji. Można więc stwierdzić, że rola rodziny w wychowaniu dziecka niesprawnego umysłowo wzrasta, przy równoczesnym nasilaniu się trudności w realizacji zadań i funkcji jakie ma ta rodzina do spełnienia wobec dziecka¹.

Jednym z czynników charakteryzujących rodzinę jako środowisko wychowawcze jest poziom i jakość świadomości wychowawczej rodzi-

---

¹ H. B o r z y s z k o w s k a, *Dziecko upośledzone w rodzinie*, w: *Pedagogika rewalidacyjna*, red. A. Hulek, Warszawa 1980; *Rewalidacja dzieci i młodzieży niepełnosprawnej w rodzinie*, red. A. Hulek, Warszawa 1984; B. M a r k o w s k a, K. S z a f r a n i e c, *Arkusze zachowania się ucznia*, w: *Testy w poradnictwie wychowawczo-zawodowym*, praca zbiorowa, Warszawa 1980 i in.

ców. Określając za S. Kawulą² świadomość wychowawczą rodziców jako formę odzwierciedlenia przez nich zjawisk związanych z wychowaniem własnych dzieci można powiedzieć, że składa się na nią: określony zasób wiedzy o wychowaniu (przeważnie potocznej) i praktyczne działania wychowawcze kierowane posiadaną wiedzą danej osoby.

Z uwagi na prawidłowości każdego procesu wychowawczego można przyjąć, iż w przypadku analizy świadomości wychowawczej rodziców powinny być poddane badaniom jej następujące składniki: świadomość własnej roli wychowawczej oraz poczucie odpowiedzialności za los dziecka i jego prawidłowy rozwój, uznawane wzory i wzorce wychowawcze, znajomość praw i właściwości psychicznego i fizycznego rozwoju dzieci, poglądy na stosowanie środków wychowawczych, stosunek do nauki szkolnej dzieci i ich kształcenia się. Mówiąc o jakości, poziomie lub stanie świadomości wychowawczej wiążemy ją zawsze z rezultatami określonego procesu wychowawczego lub socjalizacyjnego.

Problem główny niniejszego opracowania zawiera się w pytaniu o wpływ świadomości wychowawczej rodziców na funkcjonowanie ich niesprawnego umysłowo dziecka w szkole. Problem ten można uszczegółowić w następujących pytaniach:

- Jaki jest aktualny stan i treść świadomości wychowawczej badanych rodziców?
- Jaki jest udział świadomości wychowawczej rodziców w społecznieniu i kształtowaniu motywacji uczenia się ich dzieci?

Badaniami objęto 80 dobranych losowo rodzin z dzieckiem upośledzonym umysłowo w stopniu lekkim, uczniem szkoły podstawowej specjalnej. Wywodzące się z tych rodzin dzieci uczyły się w Szkole Podstawowej nr 14 oraz w Ośrodku Szkolno-Wychowawczym nr 1 w Kielcach. Badania przeprowadzono w II półroczu 1988 roku i w 1989 roku.

W badaniach zastosowano metodę sondażu diagnostycznego. Podstawową techniką badawczą był wywiad, a technikami pomocniczymi: obserwacja, ankieta, skala ocen, analiza dokumentów szkolnych, rozmowa.

---

² S. K a w u l a, *Świadomość wychowawcza rodziców*, Toruń 1975; t e n ż e, *Rodzina wiejska, w: Opieka-Kultura-Wychowanie. Z badań nad młodzieżą wiejską*, Warszawa 1982, z. 28.

Do określenia typów i poziomu świadomości wychowawczej rodziców zastosowany został „Kwestionariusz wywiadu z rodzicami” opracowany przez S. Kawulę³. Przy określaniu poziomu świadomości wychowawczej badanych rodziców opierano się na skali oraz kryteriach ocen i pomiarów podanych przez tegoż autora.

Do oceny funkcjonowania dziecka w szkole wykorzystany został „Arkusze zachowania się ucznia” B. Markowskiej⁴. Z jego pomocą oceniane były cechy zachowania dotyczące czterech aspektów, dających się zdefiniować w kategoriach przystosowania społecznego: motywacja do nauki, zachowanie się antyspołeczne, przyhamowanie, uspołecznienie.

Analizę problemu świadomości wychowawczej rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim rozpoczyna charakterystyka społeczno-demograficzna badanych rodzin. Większość z nich stanowią rodziny pełne (73,7%), pozostałe to: rodziny niepełne (20%), zastępcze (3,8%) i zrekonstruowane (2,5%).

W większości przypadków są to rodziny wychowujące więcej niż jedno dziecko — 42,5% dwoje, a 36,2% troje i więcej dzieci.

W wykształceniu rodziców przeważa zawodowe i średnie (u 56,3% matek i 63,1% ojców). Wykształcenie podstawowe posiada 38,7% matek i 32,3% ojców. Tylko w sporadycznych przypadkach poziom wykształcenia rodziców przekracza średni (5% matek — niepełne wyższe, 4,6% ojców — wyższe).

W niespełna połowie rodzin (45%) oboje rodzice są pracownikami fizycznymi. W badanych rodzinach 21,3% matek nie pracuje, 18,8% — wykonuje pracę umysłową, a 59,9% — pracę fizyczną. Przeważająca większość ojców jest pracownikami fizycznymi — 70,8%, 16,9% to pracownicy umysłowi, a 12,3% to emeryci i renciści.

W celu analizy świadomości wychowawczej rodziców niezbędna jest charakterystyka ich poglądów dotyczących kwestii wychowawczych. Jednym z ważniejszych poglądów jest uświadomienie przez rodziców własnej roli wychowawczej w stosunku do dzieci, pozwalające im na umiejętne nawiązanie prawidłowego stosunku wychowawczego. Chodzi

---

³ S. Kawuła, *Świadomość wychowawcza rodziców...*

⁴ B. Markowska, K. Szafrańiec, *Arkusze zachowania się ucznia...*

tu o pierwszy składnik świadomości wychowawczej rodziców, który odpowiada pytaniu — „Kto powinien decydować o losie dzieci?” 72,5% badanych uznaje, że o przyszłości dzieci powinna decydować matka, 25% uważa, że oboje rodzice, tylko 2,5% rodziców uważa za decydującego w tej kwestii głos ojca. Niewiele — bo 5% rodziców uznaje jako ważny głos szkoły w podejmowaniu decyzji o przyszłości dzieci. Ogólnie można więc wnioskować, że w większości przypadków o ważnych kwestiach wychowawczych w rodzinie decyduje matka, a opinie i rady nauczyciela-wychowawcy nie zawsze znajdują należne miejsce w świadomości wychowawczej rodziców.

Wzory i wzorce wychowawcze uznawane przez rodziców to kolejny składnik ich świadomości wychowawczej. Określane są one jako przyszłe role społeczne dziecka oraz cechy jego osobowości. Danych do analizy dostarczyły odpowiedzi rodziców na pytanie: „Co to znaczy wychowywać dzieci na wartościowych ludzi?” Interesujące wydają się tu wartości, które rodzice chcieliby „zaszczepić” swoim dzieciom. Z analizy danych wynika, że rodzice preferują wzory człowieka zaradnego życiowo, uczciwego i pożytecznego społecznie — czyli uspołecznionego. Wzorowi „człowieka zaradnego” przypisywano umiejętność radzenia sobie w życiu, dobry status zarobkowy. Wzór „człowieka uczciwego” charakteryzowano pracowitością, sumiennością, obowiązkowością i uczynnością. Wzór wychowawczy „człowieka pożytecznego społecznie” oznaczał w pojęciu rodziców jednostkę mającą na uwadze nie tylko sprawy osobiste, ale także dobro społeczności.

Wśród badanych rodziców 46,3% ceni sobie najbardziej wzór „człowieka zaradnego”, 41,2% — „człowieka uczciwego” i tylko 12,5% — „człowieka pożytecznego społecznie”. Na podstawie przedstawionych danych można wnioskować, że dla większości rodziców dzieci niesprawnych umysłowo najważniejsze jest, aby dziecko radziło sobie w życiu, w przyszłości dobrze zarabiał, a także aby było uczciwe, pracowite i uczynne.

Odpowiedzi na pytania: „Kiedy rodzice są z dzieci najbardziej zadowoleni?”, oraz „Co rodziców najbardziej gniewa w zachowaniu ich dzieci?” pozwoliły określić rzeczywiste wzory i wzorce stosowane w praktyce wychowawczej domu rodzinnego.

Z analizy materiału empirycznego techniką szeregowania rangowego wynika, że najbardziej pożądanymi przez rodziców w zachowaniu i w działaniu dziecka są takie cechy, jak: osiągnięcia szkolne (w 52,5% wypowiedzi), posłuszeństwo wobec rodziców (w 46,3% wypowiedzi), zaradność (w 61,3% wypowiedzi) oraz szacunek dla ludzi i mienia społecznego (w 28,8% wypowiedzi).

Najwięcej negatywnych ocen rodziców uzyskały następujące cechy zachowania dzieci (według szeregowania rangowego): nieposłuszeństwo wobec rodziców (w 83,8% wypowiedzi), brak osiągnięć szkolnych (w 72,5% wypowiedzi), brak szacunku dla ludzi i mienia (w 38,8% wypowiedzi). 22,5% rodziców jest zdania, że na dzieci niepełnosprawne „nie można naprawdę się gniewać”.

Na podstawie przedstawionej analizy można wnioskować o tym, że realne oddziaływania wychowawcze rodziców w stosunku do ich niepełnosprawnych umysłowo dzieci dotyczą, w głównej mierze, zaradności życiowej, osiągnięć szkolnych oraz pozytywnych, akceptowanych społecznie cech zachowania. Stosowane są najczęściej wzory i wzorce „dziecka zaradnego życiowo”, „dobrego ucznia”, „dziecka szanującego innych ludzi i mienie społeczne”. Przyniesione dane świadczą o znacznym zainteresowaniu rodziców wynikami dzieci w nauce oraz o znaczeniu dla rodziców umiejętności praktycznego zastosowania wiedzy zdobytej przez dzieci w szkole w codziennym funkcjonowaniu w rodzinie.

Kolejnym analizowanym składnikiem świadomości wychowawczej rodziców jest ich orientacja we właściwościach rozwoju dziecka.

W licznych badaniach psychologicznych, socjologicznych i pedagogicznych spotkać można pogląd, że orientacja ta decyduje o stosunkach wychowawczych w rodzinie i postępowaniu rodziców wobec dzieci. W przypadku rodziny z dzieckiem niepełnosprawnym wspomniana orientacja ma znaczenie fundamentalne. Umożliwia ona świadome, efektywne uczestnictwo rodziców w procesie rewalidacji. Treść analizowanego składnika stanowiły wypowiedzi rodziców na temat m.in. roli zabawy i rozrywek w życiu dziecka oraz włączania go do wykonywania różnych prac w gospodarstwie domowym.

Na pytanie „Czy dzieciom powinno się zezwalać na zabawy i rozrywki?” rodzice generalnie odpowiedzieli twierdząco, tylko w 3,8% ro-

dzin uważa się, że „dziecko zamiast bawić się, powinno się, przede wszystkim, uczyć”. W uzasadnieniu odpowiedzi dotyczących zabawy rodzice stwierdzali, że: każde dziecko powinno się bawić (41,3%), zabawa jest odpoczynkiem po lekcjach (46,2%), zabawa zapewnia lepszy rozwój psychofizyczny i koryguje jego zaburzenia (8,7%).

Pierwsze z wymienionych uzasadnień, choć prawidłowe, to jednak nie pozwala określić, czy wypowiadający je rodzice dobrze zrozumieli rolę zabawy w życiu dziecka, kolejne uzasadnienia świadczą o dobrym i bardzo dobrym zrozumieniu tej roli przez rodziców. Charakterystyczne jest to, że ostatnie z uzasadnień prezentowali rodzice ze średnim i wyższym wykształceniem.

Dopełnieniem treści orientacji rodziców we właściwościach rozwoju dziecka są ich poglądy dotyczące włączania dzieci do wykonywania różnych prac w gospodarstwie domowym.

Z analizy wypowiedzi rodziców wynika, że większość badanych (81,3%) potwierdza potrzebę włączania dzieci do różnych prac w domu, a tylko 18,7% uważa, że niepełnosprawne dzieci powinny być od tego zwolnione. 43,8% rodziców uznało, że dzieci należy przysposabiać do wykonywania prac lżejszych i pomocniczych, a 37,5% twierdzi, że dzieci, wraz z wiekiem, powinny pomagać we wszystkich pracach domowych i gospodarskich.

Reasumując analizę treści orientacji rodziców we właściwościach rozwoju dzieci należy stwierdzić, że często posiadają oni dostateczny zasób wiedzy na dany temat, jednak pozostaje ona nie w pełni uświadomiona. Świadczy to o niezbyt wysokim poziomie orientacji we właściwościach i specyfice rozwoju dziecka niesprawnego umysłowo, co powoduje, że zmniejszają się kompetencje wychowawcze rodziców w procesie rewalidacji.

Nieodłącznym elementem świadomości wychowawczej rodziców są środki oddziaływań w rodzinnym systemie wychowania. O tym, które z nich stosowane są przez badanych, można wnioskować z odpowiedzi na pytanie „Jak należy postępować w przypadku poważniejszych wykroczeń dzieci?”. Na pierwszych miejscach w wypowiedziach rodziców znajdują się: nagany słowne (45%), kary cielesne (21,3%), pozbawienie przyjemności i rozrywek (18,7%), natomiast 15% rodziców w ogóle nie

stosuje kar w wychowaniu. Z wypowiedzi rodziców wynika, że najczęściej karane jest nieposłuszeństwo (w 63,8% wypowiedzi), zła nauka dziecka (w 38,7% wypowiedzi), nieprzestrzeganie norm moralnych (w 32,5% wypowiedzi). 15% rodziców stosuje zamiast kar pouczenia i wyjaśnienia, przekonywanie i perswazję. Dotyczą one zazwyczaj sytuacji nieprzestrzegania przez dziecko ustalonych zasad wzajemnych stosunków w rodzinie.

Stosowanie przez rodziców zróżnicowanych środków wychowawczych w sytuacjach negatywnych przejawów zachowania się dziecka ściśle koreluje z uznawanymi w rodzinie wzorami i wzorcami wychowawczymi ($\chi^2 = 12,3$; df_4 , $p < 0,02$) oraz z orientacją rodziców w prawidłowościach rozwoju dzieci ($\chi^2 = 9,67$; df_4 , $p < 0,05$).

Analiza poziomu świadomości wychowawczej rodziców zakładała również zbadanie stosunku rodziców do nauki szkolnej dzieci, do placówki specjalnej i współpracy z nią.

Wyniki przeprowadzonych badań pozwalają stwierdzić, że nie wszyscy rodzice dzieci niesprawnych umysłowo są przekonani o celowości i potrzebie nauki w szkole swych dzieci. 6,3% rodziców wyraziło pogląd, że „nauka w szkole nie jest potrzebna upośledzonym dzieciom — lepiej byłoby, gdyby pozostały one w domu”. Większość rodziców jest jednak przekonana co do dużej wartości faktu uczęszczania do szkoły ich niesprawnych umysłowo dzieci.

W badanej populacji wyodrębniono aktywny, obojętny i negatywny stosunek rodziców do szkoły, którego miernikiem była częstotliwość kontaktów z wychowawcami oraz gotowość do współpracy ze szkołą w zakresie rewalidacji.

Aktywny stosunek do szkoły stwierdzono u 23,8% rodziców, niezależnie od ich poziomu wykształcenia. Rodzice ci często (2-3-krotnie w ciągu miesiąca) kontaktowali się ze szkołą, czynnie współdziałali z wychowawcami i komitetem rodzicielskim.

Obojętny stosunek do szkoły przejawiał się u 56,3% rodziców. Charakteryzował się on biernym uczestnictwem w wywiadówkach, stawianiem się na wezwania nauczyciela do szkoły, brakiem aktywności we współpracy ze szkołą. Reprezentowali go głównie rodzice z rodzin wie-

łodzietnych, określanych przez nauczycieli jako zaniedbane, społecznie zagrożone lub patologiczne.

20% badanych rodziców wykazywało w sposób bezpośredni lub pośredni swój negatywny stosunek do szkoły, który przejawiał się w niechętniej i nieufnej postawie wobec nauczycieli i wychowawców, braku akceptacji dla modelu rewalidacji proponowanego przez nauczycieli i szkołę specjalną — jako instytucję. Część z tych rodziców przejawiała wysokie aspiracje edukacyjne związane z dziećmi, część zaś była przekonana o niewielkim pożytku z nauki ich dzieci. Można przypuszczać, że rodzice ci mieli często trudności z zaakceptowaniem faktu upośledzenia umysłowego ich dziecka.

Ważnym w ocenie świadomości wychowawczej rodziców zagadnieniem jest ocena własnych kompetencji wychowawczych. Odpowiadając na pytanie „Czy oczekują pomocy w wychowaniu dzieci?“, wszyscy rodzice udzielili odpowiedzi potwierdzającej. Oznacza to, że rodzice dzieci niesprawnych umysłowo nie czują się samowystarczalni w pracy wychowawczej. Podają oni różne potencjalne źródła tej pomocy. Analiza wypowiedzi za pomocą szeregowania rangowego wykazała, że pierwsze miejsce wśród źródeł pomocy zajmuje szkoła (56,3% wypowiedzi), następne — poradnia wychowawczo-zawodowa (32,5% wypowiedzi), kolejne — radio, telewizja, czasopisma i książki (23,7% wypowiedzi). Jednocześnie 26,3% rodziców sygnalizowała brak pomocy skądkolwiek.

Deklaracja chęci współpracy w procesie rewalidacji nie powinna być tylko jednostronną deklaracją szkoły, czy nauczycieli. Jednakże, jak wynika z badań, zarówno szkoła, jak i rodzice oceniają tę współpracę jako niewystarczającą. Przyczyn niespełnionych oczekiwań obu stron należy doszukiwać się, między innymi, w słabej efektywności i małym urozmaiceniu istniejących form współpracy na linii nauczyciele — rodzice w badanym środowisku, a także w niskiej aktywności znacznej części rodziców.

Podsumowaniem analizy szczegółowych postaw i poglądów wychowawczych rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim jest określenie typów świadomości wychowawczej prezentowanej w badanych rodzinach. Do tego celu wykorzystano skalę pomiarów typów

świadomości wychowawczej S. Kawuli⁵.

Z analizy wyników badań wyłonione zostały trzy typy świadomości wychowawczej rodziców: tradycyjny, pośredni i nowoczesny.

Typ „tradycyjny” definiowany był jako modele i wzory wychowawcze „tradycyjne”, przystosowawcze, z dominacją wiedzy potocznej, empirycznej połączonej z elementami irracjonalnymi. Typ „nowoczesnej” świadomości wychowawczej charakteryzują modele i wzory wychowawcze „nowoczesne”, tendencje, które w świadomości rodziców i ich postępowaniu wychowawczym są zgodne z przyszłościowym modelem życia rodzinnego, i z dużym zasobem wiedzy naukowej. „Pośredni” typ świadomości charakteryzują modele i wzory wychowawcze modernizujące się stopniowo, nieprzystosowawcze; wiedza empiryczna stopniowo ustępuje wiedzy popularnej i naukowej, następuje uniezależnienie się od elementów irracjonalnych.

Zdecydowaną mniejszość badanych rodziców charakteryzuje „nowoczesny” typ świadomości wychowawczej (11,3%). Najwięcej rodziców prezentuje „pośredni” (52,5%) i „tradycyjny” (36,2%) typ świadomości. Stwierdzono ponadto, że im wyższe wykształcenie, tym bardziej typ świadomości wychowawczej zbliża się do „nowoczesnego”. Nie stwierdzono istotnego statystycznie związku pomiędzy typem świadomości wychowawczej rodziców a liczbą dzieci w rodzinie, czy też typem rodziny (pełna, niepełna, zastępcza, zrekonstruowana).

Przystępując do analizy wpływu poszczególnych typów świadomości wychowawczej rodziców na funkcjonowanie dziecka w szkole posłużono się „Arkuszem zachowania się ucznia” B. Markowskiej, który wypełniali wychowawcy danych uczniów. Wychodzono tu z założenia, że jest to bardziej miarodajne narzędzie pod względem wiedzy o uczniu niż średnia ocen, czy oceny zachowania się ucznia z dzienników lekcyjnych. Trudno bowiem powiedzieć o uczniu niepełnosprawnym, jaki on jest na podstawie samych ocen. W procesie rewalidacji dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim większy nacisk kładzie się na przystosowanie dziecka do życia społecznego, niż na formalne wyniki osiągane w nauce.

---

⁵ S. K a w u l a, *Świadomość wychowawcza rodziców...*

Analizując wpływ świadomości wychowawczej rodziców na motywację do nauki dzieci, wykazano, że istnieje umiarkowana korelacja między tymi zmiennymi ($p < 0,05$, $f_i = 0,463$).

Uczniowie z rodzin o „pośrednim” typie świadomości wychowawczej rodziców częściej wykazuje przeciętny i wysoki poziom motywacji do nauki w szkole niż ich koledzy z rodzin o „tradycyjnym” typie świadomości wychowawczej rodziców. W funkcjonowaniu w szkole wyraża się to w wyższym poziomie aspiracji edukacyjnych, częściej przejawianej samodzielności w pracy, aktywności poznawczej, wytrwałości, odpowiedzialności. Można więc sądzić, że „tradycyjne” modele i wzory wychowawcze stosowane w rodzinie dziecka niepełnosprawnego nie kształtują optymalnej motywacji uczenia się, a nawet mogą je tłumić pogłębiając trudności w funkcjonowaniu w szkole.

Analiza wpływu świadomości wychowawczej rodziców na poziom uspołecznienia dzieci także potwierdza powyższy wniosek. Uczniowie z rodzin o „tradycyjnym” typie świadomości wychowawczej rodziców, rzadziej uzyskują przeciętne i wysokie wyniki na skali uspołecznienia niż ich koledzy z rodzin o „pośrednim” typie świadomości wychowawczej. Tych ostatnich będzie cechowała zazwyczaj wyższa tolerancja na frustrację i niepowodzenia, syntonizność, opiekuńczość i towarzyskość, co świadczy o tym, że będą oni częściej zajmować korzystną pozycję w nieformalnej strukturze klasy i lepiej funkcjonować w roli ucznia niż ich koledzy z pozostałych rodzin. Wykryta zależność jest istotna na poziomie $p < 0,05$ przy współczynniku korelacji $f_i = 0,458$.

Nie stwierdzono podobnych zależności w aspekcie „przyhamowania” oraz „zachowania się antyspołecznego”. Oznacza to, że niezależnie od typu świadomości wychowawczej rodziców, u uczniów z lekkim upośledzeniem umysłowym mogą przejawiać się zarówno cechy zachowania neurotycznego, jak i psychopatycznego. Wynika to niewątpliwie z psychologicznych różnic indywidualnych a także ze specyfiki niepełnosprawności poszczególnych uczniów.

Reasumując przeprowadzoną analizę można przyjąć, że działania mające na celu optymalizację funkcjonowania w szkole dziecka z lekkim stopniem upośledzenia umysłowego powinny przebiegać w kierunku poprawy sytuacji wychowawczej w rodzinach charakteryzujących się „tra-

dycyjnym” typem świadomości wychowawczej rodziców. Jednocześnie można przypuszczać, że poprawa taka może nastąpić tylko w przypadku optymalizacji współpracy szkoły i rodziny. Może ona polegać na wyłonieniu obszaru wspólnych oczekiwań rodziców, wychowawców i nauczycieli i ich konsekwentnej realizacji. Niezbędne jest również określenie czynników mogących realnie zwiększyć motywację do podejmowania tego rodzaju współpracy zarówno przez nauczycieli, jak i przez rodziców dzieci upośledzonych umysłowo, w każdym konkretnym przypadku.

Przy braku możliwości współpracy z rodziną obszarem zdobywania pozytywnych doświadczeń społecznych przez dziecko pozostanie przede wszystkim szkoła specjalna. Powyższa sytuacja obliguje szkołę do tworzenia warunków dla realizacji podstawowych potrzeb psychospołecznych ucznia z lekkim upośledzeniem umysłowym.